

Nu gaat het spel beginnen

Dagboekaantekeningen T.T. Brandsma

29 september 1944 - 18 april 1945

Narratio

Inhoud

Voorwoord	7
Inleiding	9
Dagboek	17
Dankwoord	81
Bijlagen:	82
1	Brief van Jan Bönker aan zijn dochter Jacoba (augustus 1936)
2	Toespraak oom Sim op de begrafenis van zijn zus Coba (april 2007)
3	Brief van Harmina (4 november 2014)
4	Bladzijde uit het dagboek (Zaterdag 9, zondag 10 december 1944)

*Foto omslag: Jacoba Bönker, Teunis-Titus Brandsma
Drieseweg Putten 1980.
Foto en eindredactie dagboek:
Harmen Elisa (Harry) Brandsma*

ISBN: 978 90 5263 884 3
NUR: 681

© 2016 theologische uitgeverij Narratio,
Postbus 1006, 4200 CA Gorinchem.
Actuele informatie is te vinden op
www.narratio.nl e-mail: info@narratio.nl
Onze uitgaven zijn ook te koop via de boekhandel en
www.kerkboek.nl (ook in België).

Niets uit deze uitgave mag verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm, digitale bestandskopie, luisterboek, Digi-boek, Internet-PDF of op welke andere wijze dan ook, behoudens voor eigen gebruik, zonder de voorafgaande toestemming van de uitgever c.q. de auteur. Citaten tot maximaal vier regels zijn toegestaan, grotere citaten vallen onder het overnamerecht waarvoor toestemming is vereist, tenzij gedaan in het kader van een recensie.

Opgedragen aan Wim Bönker (1916-1944), broer van mijn moeder. Wim was verloofd met Bertha van den Brink. Zijn verhaal werd wreed onderbroken. Hij overleed op 16 december 1944 op 28-jarige leeftijd in concentratiekamp Neuengamme. Ook aan de vergetenen die in de loop van de geschiedenis tot anonimiteit vermalen zijn, draag ik mijn vaders dagboek op.

‘Alleen wat verborgen is, is het werkelijk waard om gezien te worden.’

Herinneringen sterven later dan mensen. Zoals grootvader Garabet zei: geen mens sterft ineens, maar stukje bij beetje, geleidelijk. Eerst het lichaam, dan zijn naam, vervolgens de herinneringen van anderen aan hem en, als allerlaatste, zijn herinneringen aan anderen.

...want, zei opa Garabet, de levende, elk geslacht wordt gedefinieerd door iets wat niet van namen komt, nog van de plaatsen, nog van de doden en noch van de burchten, maar wat alleen van hem is,.....

Varujan Vosganian, Het boek der fluisteringen, 2015 pag 12/37/414

Voorwoord

In de laatste jaren van zijn leven kreeg onze vader - Teunis Titus (Teun) Brandsma - de tijd om terug te kijken. We hebben hem gestimuleerd om het schrijven weer op te pakken. Zo kreeg hij een notebook om zijn oude dagboek over te typen, zodat het voor ons toegankelijk zou worden. Daar is hij gedeeltelijk in geslaagd. Zijn dagboek, geschreven in de laatste oorlogsmaanden, bestaat soms uit fragmenten die bijna onleesbaar in telegramstijl zijn opgeschreven. Eén pagina uit zijn dagboek is ter illustratie als bijlage opgenomen. Verschillende malen vult hij zijn dagboek achteraf aan. Van sommige dagen weet hij zich niets meer te herinneren. Dat schrijft hij dan ook op. De oorspronkelijke tekst is in dit boek zoveel mogelijk gevolgd. Wel zijn er aanpassingen gedaan om de leesbaarheid te vergroten waarbij wij zoveel mogelijk de oorspronkelijke en creatieve schrijfwijze hebben geprobeerd te handhaven.

Onze vader was drie weken voor zijn dood nog met een boormachine in de weer om een gat in een muur te boren. Er moest een schilderijtje opgehangen worden. Op allerlei manieren probeerde hij zijn lichamelijk ongemak te ontkennen. Hij was bezorgd over de achteruitgang van zijn vrouw, die door Alzheimer langzaam verdween naar een plek waar wij als kinderen soms niet meer bij konden komen. Vaak had hij zijn zorg daarover laten blijken en nu ging hij zelf lichamelijk steeds meer achteruit. Ongeveer twee weken voor zijn overlijden huilde hij nog om de onmacht die de achteruitgang van zijn lijf met zich meebracht.

Mijn directheid had hem nog meer op deze teruggang gewezen. In het voorjaar vroeg hij mij om het groentekasje van nieuw glas te voorzien. Hij leverde commentaar, wat mij uiteindelijk erg irriteerde. 'Vader, je vraagt mij, laat mij het dan ook doen. Ik heb hier geen zin in'. Mezelf kennende heb ik het misschien nog heftiger gezegd. Hij liep naar de schuur. Even later trof ik hem daar huilend aan. 'Vader, het is goed. Ik doe het graag, maar ik heb wel de ruimte nodig om het te kunnen maken zonder bij elk schroefje commentaar te krijgen'. Later stond hij naast mij, hijgend en puffend, de composthoop om te zetten. Ik hield mijn hart vast. Als hij hier nu dood neervalt, dacht ik, dan is het zoals hij

Inleiding

wilde zijn: zorgend en werkend tot het eind. Op het bankje in de zon, waar we de koffie dronken die moeder voor ons gezet had, draaide hij zich naar mij om en zei: 'Harry dat heb je mooi gemaakt'. 'Vader', zei ik, 'die composthoop ligt er goed bij'. En zo complimenteerden wij elkaar. Hij wilde blijven werken en zorgen, ook al had hij de ziekte van Parkinson. Door de fysieke ongemakken kreeg hij - ongevraagd - meer tijd voor het (her)schrijven van zijn dagboek, waaraan hij hervonden herinneringen toevoegde.

Mijn moeder stierf tien maanden na mijn vader. Mijn laatste dierbare herinnering aan haar was dat zij mij herkende voorbij het kennen. Ik kwam haar kamer binnen in het verzorgingshuis. Ze zat op bed en veerde op toen ze mij zag. 'Ik moet moeder zoeken', zei ze, 'ze is opgesloten in de kelder'. 'Wij gaan haar zoeken moe'. Hand in hand liepen we door de gang, haar hand niet meer de moederhand maar de hand van het meisje dat haar moeder zocht. Ze was rustig en vertrouwde me. Ik maakte de gesloten deur open, ze rook koffie. 'Ja lekker een bakje doen', zei ze.

Harmen Elisa (Harry) Brandsma

Stille Zaterdag 26 maart 2016

In zijn dagboek introduceert vader zichzelf als: Teun Brandsma, pennenlikker bij houtbedrijf Hupkes te Dieren, EHBO-man¹ en verloofd met Cooba'tje Bönker uit Putten. Hij is 28 jaar oud als hij op 29 september 1944 aan zijn dagboek begint. De geallieerden zijn dan tot 15 kilometer van zijn woonplaats genaderd.

Vader heeft zijn tienertijd in Dieren doorgebracht. Zijn ouders Johannes Brandsma en Harmina Wissink hadden een manufacturen winkeltje in de Kerkstraat. Zij verkochten jaegerondergoed, ondergoed van dun wollen weefsel. Ook hadden ze een agentschap van een stomerij. Losse boorden en manchetten konden in hun winkeltje ingeleverd worden en werden dan gestoomd weer teruggebracht bij de klanten. Opa Brandsma reed op een transportfiets met grote rieten-mand voorop naar zijn klanten. Daarmee ging hij ook wekelijks naar de boeren in de Achterhoek om hun boorden en manchetten op te halen en weer te brengen en tevens om wat jaegerondergoed te verkopen. De familie van zijn vrouw Harmina, kwam uit de Zelhem², een plaats in de Achterhoek. Vandaar dat opa in de Oorlogswinter regelmatig met de veerpont overstak om in Zelhem te kijken of alles nog in orde was (dagboek 21 januari, 27 februari, 26 maart). Ze moesten de eindjes aan elkaar knopen om rond te komen. Vader was de oudste van de kinderen en toen hij vijftien werd, moest hij de H.B.S³ verlaten om te gaan werken. Hij begon als jongste kantoorbediende bij houthandel Hupkes. Zo kon hij bijdragen aan het gezinsinkomen. Verder namen zijn ouders regelmatig een kostganger (commensaal) in huis. Ook dat bracht wat geld op.

1 Hij vertelde ons: 'zie je een ongeluk, en er zijn mensen bij en jij kan niets doen, loop dan door'. Hij had een hekel aan nieuwsgierige pottenkijkers. In mijn boekenkast staat een uit de band gevallen boekje 'Koentje van Kattenburg', Cor Bruin, Querido, 1931. Het is als dank aan vader gegeven. Op het voorblad staat geschreven: 'Ter gedachtenis aan de redding van ons zoontje Henkie op 20 februari 1942, fam Slik'. Henkie was vlak bij Houthandel Hupkes met zijn slee door het ijs van het Apeldoorns-Dierens kanaal gezakt.

2 Tijdens de mobilisatie in de Eerste wereldoorlog ligt opa Brandsma in Zevenaar, daar heeft hij zijn vrouw leren kennen.

3 HBS/ chr Lyceum IJsselkade 4 Zutphen.

Foto 1937, v.l.n.r.: Achter: opa Johannes, oom Gerrit en oma Harmina. Voor: oom Wytze, tante Marian, tante Titia en vader Teunis.

Familie Brandsma 1939 Gerrit in matrozentenuue.

Dat in de laatste maanden van de oorlog regelmatig evacués in hun huis konden overnachten was vanzelfsprekend. Vader kreeg regelmatig iemand in zijn bed erbij of moest in het schuurtje slapen (dagboek 12/13/21 jan, 6 april). Tijdens avondstudie had vader zich verder ontwikkeld en onder andere ook zijn EHBO diploma gehaald waardoor hij vaak snel zijn EHBO kistje pakte om te kijken of hij kon helpen bij ongevallen (dagboek 30 maart, 8 april 1945).

FAMILIERELATIE BRANDSMA-BÖNKER

Het gezin Brandsma bestond naast de ouders Johannes Brandsma (1891-1977) en Harmina Wissink (1892-1981) uit vijf kinderen. Mijn vader Teunis Titus (1916–2006) was de oudste. Daarna kwamen Gerrit Jan Marinus (1918–1980) Titia Maria (1922-2009), Wytze Antoon (1923–2008) en Maria Anne, (1923-2006).

Oom Gerrit, een broer van vader, is in Putten bij de familie Bönker in pension geweest. Hij werkte bij dames- en herenmodezaak Van Ganswijk in Putten. Zijn ambitie was om een eigen modezaak te beginnen. Het contact was via de Gereformeerde Kerk tot stand gekomen. Tijdens de oorlog was Gerrit bij de Marine. Hij werd in Indonesië gevangen genomen en zat in een kamp in Japan.⁴

Mijn moeder fietste van Putten naar Dieren om te horen hoe het met Gerrit was. Op aanraden van zijn moeder was vader met Coba mee naar Putten teruggefietst. Dit was het begin van één van de vele tochten die mijn vader en moeder tussen Putten en Dieren gefietst hebben.

⁴ Bert Brandsma, zoon van oom Gerrit schrijft: 'Ik weet het niet zeker maar ik dacht dat het om een scheepswerf van Mitsubishi ging. Hij was daar ook tijdens het vallen van de tweede atoombom en bevond zich op dat moment 15 kilometer buiten het episch centrum. Hij vertelde dat het na het vallen van de bom donker werd door de asregen (wij noemen dit nu fall-out) en het een hele tijd duurde voordat het weer licht was. Mijn vader is overleden aan een niet operabele hersentumor. Een rechtstreeks verband tussen opgelopen radioactiviteit en de tumor hebben de artsen nooit kunnen leggen maar konden dit ook geenszins uitsluiten. Oom Jaap Komen -huisarts te Hengelo en echtgenoot van tante Marian- gaf destijds wel aan dat de tumor waarschijnlijk het gevolg was van de atoombom maar dat dit wetenschappelijk gezien niet meer te bewijzen viel!'

Negen jaar voor de oorlog (1931) is de familie Bönker⁵ - vader, moeder, Coba en twee broers - van Haarlem naar Putten verhuisd.

Foto zomer 1936 Het gezin: v.l.n.r. Sim (1928-), Elisabeth Voet (1889-1973), Wim (1916-1944), Coba (1920-2007), Jan Bönker (1889-1936).

Vader Bönker, een vroegere meubelmaker, beheerde in Haarlem een grutterszaak (kruidenierszaak) de Enkabe,⁶ Jan Steenstraat 41. Door astma en een zwak hart moest hij stoppen met werken en waren ze naar Putten verhuisd. Via familie kochten ze een stuk land aan de Drieseweg. Zij lieten daar een stenen huis bouwen en

⁵ Op mijn vraag hoe de familie Bönker in Nederland verzeild is geraakt schrijft oom Sim: 'Mijn grootvader, die ik niet heb gekend evenmin als mijn grootmoeder, kwam met zijn broer uit Menslage, een plaatsje vlak bij de Nederlandse grens achter Enschede. Daar bevat de telefoonlijst veel Bönkers. Zij waren baggeraars en ik meen dat zijn broer later naar Amerika is gegaan. Van mijn moeder begreep ik dat het een seizoenarbeider (dagloner) was die ingezet werd voor uitbaggeren van sloten'. Uit stamboom onderzoek: Johan Diederik Bönker geb: Meslage (geboorte datum onbekend) 00-00-1821 overleden 20-05-1854 Zaandam, vader van Johan Willem Bönker geb: 12-09-1851 overleden 17-04-1920 Zaandam, vader van Jan Bönker overleden 1936 te Putten, vader van Jacoba Bönker, zie: <http://www.stamboomzoeker.nl>.

⁶ Enkabé (Nederlandse Kruideniersbond) was een in 1930 opgerichte coöperatieve vereniging voor de levensmiddelenhandel.

twee landhuisjes, vakantiewoningen⁷. De huizen kregen de namen van de kinderen: Jacoba, Wim en Sim. De familie Bönker woonde in *Huize Jacoba* en zij kregen hun inkomsten van een pensioen aan huis, de verhuur van de twee vakantiewoningen en daarnaast van de opbrengst van 'het land' en de kippen. Vader Bönker stierf in 1936. Vlak voor zijn dood schreef hij nog een brief naar zijn dochter die bij oma Voet in Zaandam op bezoek was, waarin hij één van de vele onweersbuien in Putten beschrijft (bijlage 1).

Enkele maanden na de landing van de geallieerde troepen in Normandië op 6 juni 1944 is het zuiden van Nederland bevrijd. Mijn vader begon zijn dagboek te schrijven op 29 september. Hij schrijft: 'Nu gaat het spel beginnen'. Dit is drie weken na 5 september 1944, Dolle Dinsdag. Via Radio Oranje hoorden de mensen van de snelle opmars van de geallieerden en dat Breda inmiddels was bevrijd. Verwacht werd de verdere bevrijding van de rest van Nederland. Op 29 september moet vader geweten hebben dat de snelle bevrijding van Nederland niet zou gebeuren. Toch schreef hij: 'Nu gaat het spel beginnen'. Als een schaker, die hij was, schatte hij in dat het eindspel begon en de laatste stukken gezet werden. Een 'matpositie' en de daarmee gepaard gaande overgave was in zicht. Hoelang dit eindspel zou duren was echter niet bekend. In de zomer van 1944 werden vanuit de omgeving Rijssen en Almelo voor het eerst vliegende bommen (V1's) gelanceerd. Vele daarvan waren bij de montage al gesaboteerd. Tijdens de vlucht begon de bom te haperen (stotteren)

⁷ Op de vraag aan oom Sim hoe de grond in Putten is verkregen schreef hij: 'Oom Dirk uit Zaandam, een broer van mijn moeder, heeft de architectuur verzorgd. Hij was namelijk Stadsarchitect. Ik weet alleen dat het perceel eikenhakhout toen 15 cent per vierkante meter kostte'.

en kwam dan vroegtijdig neer. Vanuit Voorst werden V1's gelanceerd, die in de buurt van Brummen neerstortten (dagboek 19 december 1944).

Op 17 september startte 'Operatie Market Garden'⁸. Amerikanen, Britten, Australiërs en Polen werden gedropt bij Arnhem en Nijmegen om de bruggen over de Rijn vrij te maken voor de geallieerde legers voor de bevrijding van Noord-Nederland. Rond twee uur in de middag begon bij Ede op de Ginkelse Heide de landing van 350 zweefvliegtuigen. Daarna volgden er 140 Douglas C-47 transporttoestellen. Via Wolfheze, de Amsterdamse- en Utrechtseweg en via de route langs de Rijn trokken ze op naar Arnhem⁹. Het bleek 'a Bridge too far'. De Duitsers waren verrast maar herstelden zich snel, want restanten van het 2de pantserkorps en de 9de en 10de SS-pantserdivisie lagen vlakbij Arnhem (Hoge Veluwe) en namen positie in rond Arnhem. De slag duurde tot 25 september en de geallieerden leden grote verliezen. Van de 12.000 man die waren gedropt konden er 2.400 over de Rijn ontkomen naar bevrijd gebied. De rest was gesneuveld, krijgsgevangen gemaakt of ondergedoken. Het aantal gevallen aan Duitse kant wordt geschat op 18.000 tot 20.000. Vier dagen na deze operatie begon vader met schrijven.

Tijdens deze gevechtsperiode werden Nederlandse mannen gedwongen om voor de Duitsers verdedigingslinies te graven (dagboek 2 oktober 1944). Houtzagerij Hupkes te Dieren leverde houtsteunen voor ondersteuning van die loopgraven. Mijn vader werkte bij Hupkes als boekhouder. Vanwege dit werk had hij een speciaal persoonsbewijs dat hem vrijheid van reizen gaf zonder direct opgepakt te worden. Daardoor kon hij regelmatig naar zijn verloofde Cooba'tje (Coba/Co) in Putten fietsen. Hij fietste langs het Kröller-Müller Museum, waar het ziekenhuis uit Arnhem naartoe was geëvacueerd. Zijn zus Marian, die de opleiding tot verpleegster volgde, was met andere verpleegkundigen overgeplaatst en zij overnachtten in het Jachthuis Sint-Hubertus (dagboek 29 september 1944).

De fietstochten vielen samen met een voedselblokkade van de Duitsers, een represaille naar aanleiding van de spoorwegstaking die 17 september begon. De Duitsers blokkeerden voor zes weken de voedseltransporten naar het westen van Nederland. De Hongerwinter

8 Zie ook: YouTube-filmpje: 'bevrijding van de Achterhoek 1945'.

9 Informatie: <http://www.wegnaardebevrijding.nl/verhalen/market-garden>.

die volgde was één van de strengste winters uit de twintigste eeuw. De rivieren en het IJsselmeer waren dichtgevroren waardoor vervoer over water en later ook over land niet meer mogelijk was. Het westen van Nederland werd van voedsel en hulpgoederen afgesneden (dagboek 2/8/11 januari 1945). Door deze blokkade en de strenge winter stierven in de eerste maanden van 1945 meer dan 20.000 Nederlanders de hongerdood.¹⁰

In de nacht van 30 september op 1 oktober 1944 vond er tussen Putten en Nijkerk bij de Poorterbrug een aanslag plaats op officieren van de Wehrmacht. Hierop volgde een razzia in Putten op bevel van generaal Friedrich Christiansen; 659 mannen werden gevangen genomen. Hiervan zijn er later 601 op transport gezet naar concentratiekamp Neuengamme in Duitsland. Onder hen bevond zich de oudste broer van mijn moeder, Wim, die niet meer thuiskwam, zoals velen met hem (dagboek 8/9 oktober 1944).

De latere aanvullingen van zijn dagboek begon vader met de tekst: 'Dit zijn notities gedurende de periode 29 September 1944 tot en met april 1945 met eventueel bijpassende herinneringen. Na de pogingen van onze bevrijders de brug bij Arnhem in handen te krijgen, kwamen de Arnhemmers in de frontlinie en werden ze gedwongen de stad te verlaten. Een stroom van evacués kwam in Dieren terecht; ook wij kregen een aantal logees bij ons, o.a. de familie Knip'. (dagboek 19 december 1944, 6/21/28 februari, 23 maart 1945)

10 Informatie <https://nl.wikipedia.org/wiki/Hongerwinter>.